

I. Збірник Святослава 1076 р.

Наші поняття про те, яка була духовна страва наших предків у перших часах по прийняттю християнства, досить невиразні і дуже неповні. Наші відомості про суспільний устрій старої Русі все ще дуже неповні з браку джерел або також тому, що джерела, доступні нам, не були досить виявлені і визискані. Особливо про те, що тепер називаємо вищою, інтелектуальною верствою, панують у нас і досі фальшиві і неясні поняття. Купець і войовник, отсе два типи, іноді злучені в одній особі, по представленню навіть найновішого історика України, — пануючі типи південно-руської суспільності X—XI вв. Письменство тої доби представляється нам убогим, чужим ширшій масі, переважно церковним і неоригінальним, ненаціональним, з сильною аскетичною закрускою. Досліди учених над тим письменством цікавляться більше язиком найстарших пам'яток, ніж їх змістом і значенням для розвою духовного життя. Освіта ширших мас, не то вже простого люду, але також міщанства, купецтва і бояр, уявляється нам дуже низькою. Проби заснування правильної шкільної науки, розпочаті Володимиром, признаються невдалими і маловартними. Про стан освіти вищого і нижчого духовенства знаємо дуже мало, а принагідні звістки в джерелах про князів або інших мужів з характеристиками: «бе книженъ сіло», «бе любяй книги», «бе философъ какого не было ни прежде, ни потомъ» читаються з недовірою і скептицизмом. Звідси походить дуже визначне навіть у новіших істориків, а тим паче у сучасної української інтелігенції, маловаження старої князівсько-дружинної доби, а перецінювання козацтва, сполучене з недоцінюванням міщанства та монашеського стану, які ще до половини 17 в. найвиразніше продовжували і берегли культурну традицію князівсько-дружинної минувшини.

Ближчі досліди над найстаршими пам'ятками нашого письменства, із яких багато ще жде опублікування, а найбільша частина жде поправного і критичного видання, кинуть, надіюся, багато яснішого світла на найдавніший доступний нашим дослідкам стан духовного і культурного життя наших предків перед прийняттям християнства і в найближчих часах по тім пам'ятнім факті. Велика донеслість факту, уперше вповні виявленого М. Грушевським у першій томі «Історії України-Руси», що історичні звістки застають південно-руську суспільність уже на досить високім ступені просвіти, а політичні порядки і державний устрій уже на високім ступені розвою, так що прийняття християнства, dokonane в другій половині X в., являється не початком, але апогеєм політичного розвою старої Русі і початком його розкладу, сей факт знайде собі при ближчих дослідках повну аналогію також для історії культурного і духовного життя, з тією тільки різницею, що те життя в міру розкладу князівсько-дружинних порядків і зросту міст та монастирів не тільки не ослаблялось; але ширшало і глибшало, обіймало чимраз ширші круги інтелігенції і вникало чимраз глибше в народні маси.

Не місце тут вдаватися ближче у вияснення сего много-важного історичного явища. Я бажав би тільки звернути увагу ширшої громади нашої суспільності, що цікавиться нашою

національною традицією, на деякі пам'ятки нашого найстаршого письменства, що можуть уже тепер кинути ясне світло на такі і для нас цікаві питання, як те, що і як читали наші предки в хвилях свободних від звичайних тоді занять у роді ловецтва, рільництва, садівництва, пчільництва, купецтва або воювання. Бували ж такі свободні хвилі, що красили їх важке трудове життя, доставляли їм духову приємність чи то в тіснім, тоді, звичайно, зовсім не дуже тіснім кружку родини, чи то в ширших, родових чи громадських зборах, братчинах, при веселих бенкетах і гостинах.

Чим було читання книжок для наших предків? Привиклі до часописей і телеграм, ми сьогодні майже відвикли від читання поважних книжок, а тим паче від читання таких, які в старовину називали душеполезними. Здеморалізовані модерною літературою і поезією, що переважно б'є на нерви і дратує полові почуття, ми відвикли від тої концентрації духа, якої вимагає читання поважних і глибоких, продуманих і перетравлених високими душами творів чи то наукових, чи белетристичних. Нам тяжко тепер перенестися в ті часи, коли люди, високо освічені і високо моральні, по літах бурхливого і многотрудного життя засідали до праці чи то списування власних споминів і життєвих рефлексій, чи то переписування або перекладання творів великих мислителів, проповідників або житій святих, у яких не тільки вони самі, але також усе їх оточення знаходило собі любу відраду і духову поживу.

Твір, на який би я хотів тут звернути увагу, се т. зв. Сборникъ Святослава із р. 1076, писаний в Києві тим самим «грішнымъ Іоанномъ», що три роки перед тим докінчив перепис староболгарського збірника царя Симеона на староруську мову з виразними відтінками київського говору. Другий збірник, який він списав по закінченню першого, різниться від першого дуже значно не тільки мовою, живішою і більше зближеною до народної південноруської, але також змістом, у значній часті оригінальним або свobodно перероблюваним, що надає йому визначну фізіономію в ряді найстарших пам'яток південноруського письменства, бо дає можливість уважати його першою визначною літературною пам'яткою з визначним національним південноруським характером.

Збірник з 1076 р. не визначається об'ємом. Се пергаменовий рукопис зложений із 276 карток малого формату, так що на одну сторону виходить 13 рядків, а в кожному рядку ледве по 16—18 букв. Рукопис не заховався весь, бо всередині бракує деяких карток. Зміст його досить мішаний і тільки в малій часті згідний із змістом збірника із 1073 р. головню тим, що подає деякі уступи із Афанасієвих відповідей на запитання про різні релігійні теми. На той зміст складається більше-менше 50 статей, взятих по часті із отців церкви і Св. Письма, а по часті безіменних, чи то наслідуваних, чи оригінальних. Подаємо з них дещо в перекладі на нашу мову як зразки того, що читали і чим любувалися наші старі предки.

Збірник починається «Словом нікоего калугера о четъи книгі»:

«Добре, братове, читати книжки, особливо всякому християнину. Сказав блаженний: ті, що збагнуть усім серцем відомості Його, знайдуть Його; то, читаючи, зглубляйте відомості Його. Коли читаєш книги, не квапся швидко дочитати до другого розділу, але зрозумій, що висловлюють речення і слова, хочби й тричі вертаючи до одної глави. Сказано-бо: в серці своїм сховав я твої слова, щоб не согрішив супроти тебе. Не сказано: тільки «устама вирік», але і «в серці сховав», щоб не согрішив проти тебе. Бо хто зрозуміє правду написання, той кермується нею. Скажу тобі: узда коневі керма й поздержка, а праведникові читання книг. Не збудується корабель без гвоздів, але і праведник без читання книжок. Як невольника душа біжить до своїх родичів, так праведник до читання книжок. Прикраса воїну оружжя, а кораблю вітрила, так само праведнику читання книжок. Сказано: відкрій мої очі, щоб я зрозумів чудеса твого закону; очі, то значить: розмисл сердечний. Не закрій від мене заповідей твоїх; то значить: не від очей закрій, але від розуму і серця. От тим-то і поганьблено таких, що не вчаться, словами: прокляті ті, що ухиляються від заповідей твоїх. От тим-то і сам похвалися, мовлячи: «Які солодкі слова твої, солодші меду для уст моїх, і закон уст твоїх дорожчий від тисячів золота і срібла». І заспівай, мовлячи: «Порадуюся словам твоїм, бо знайшов я у них користь многу». Користю названо слово Боже, мовлячи: «Знайшов я, недостойний, такий дар, щоб поучався слів твоїх день і ніч».

Отее, брати, зрозуміймо і послухаймо розумовими ушима, зрозуміймо силу і поучення святих книг. Послухайте життя св. Василія і св. Іоанна Златоустого і св. Кирила Філософа і інших многих святих, і як ті житія попередю оповідають, про них мовлячи: відмолоду прикладалися до святих книг і тому продвигнулися на добрі діла. Гляди, в чім початок добрих діл — поучення святих книг. І сими, братове, продвигнімся на шлях життя, на діла їх; і навчаймося ненастанно книжних словес, творячи волю їх, як вони велють, щоб і ми стали гідні вічного життя на віки. Амінь».

За сим вступним словом маємо «Слово нікоего отця къ сыну своєму», зложене на основі візантійського твору імператора Василія «Поучення, дані синові його Льву». Се просторе поучення важне тим, що в часті послужило взірцем до поучення Володимира Мономаха своїм дітям і являється немов кодексом життєвої мудрості і практичної моралі для чоловіка вищої верстви того часу.

«Сину мій і дитино моя, — починається поучення, — прихили ухо своє і послухай батька

твого, що дає тобі спасення ради. Дитино, приблизи розум серця свого і почуй слова родителя твого, бо вони не підуть на шкоду душі твоєї; але коли приймеш їх розумно, то будуть тобі поведарями до царства небесного. Настав посудину серця твого, щоб накапали тобі слова солодші від меду, що можуть оживити тебе і зробити безсмертним.

Та від чого насамперед почну вчити тебе, сину мій, і що найперше виявлю тобі? Чи трус і злоби світа сего, чи життя вгодне Богу, і спасенне? Слід би нам і дуже, дитино, думати й тобі про те, скільки від праотця нашого Адама аж до сего нашого віку було людей по всій землі, що всі пропали без пам'яті; тільки деякі зробилися пам'ятні і прославилися на небі і на землі, ті, що всі дні свої прожили по заповідям Божим і ззиралися на одного Вишнього і пожили тихо-мирно і випускали добрі слова із уст своїх. Мало мішалися до справ світа сего, а все думання своє і все бажання своє направляли на безсмертне життя, до нього одного зітхали і найбільше молили Бога, щоб сталися гідними його. От тим-то, дитино моя, полюби їх життя і приймай їх обичаї і поміркуюй та понаслідуй їх діла, яким шляхом ішли і якою стежкою мандрували. Щоб у царстві небеснім ти догонив їх і порадувався з ними іншою радістю, якої не дає отеє життя. Поквапся наслідувати їх і пошукай того, що їх вело; тихість їх вела і покірливість, і добродушність, і слухняність, і добросердіє, і милостиня, і сумирне життя з малими і великими. Отсі обичаї довели їх туди, куди весь вік бажали дійти. Тих провідників найшли вони і вхопилися твердо за їх руки і дійшли до своєї високої мети. Тим обичаї приймай і ти, дитино моя, і змагай до них усею силою і всею змогою скільки можеш, бо між нами вони ходять і ніхто не приймає їх і нема кому ввести їх в дім свій тілесний і душевний і захистити їх у волі своїй».

Після сего вступу ідуть спеціальні поучення про спосіб життя приватного і публічного:

«Будь похилений головою і високий умом, очі звернені до землі, а духові до неба. Уста притишені, а сердечні раз у раз взиваючі до Бога. Ноги звільна ступаючі, а умові швидко йдучі до небесної брами. Вуха затуляй на злі слухи, а умові раз у раз напружай на шуміння святих слів, написаних у святих книгах. Руки май зігнені на збирання злого маєтку сего світа, а простерті на прийняття убогих. Не стидайся поклонити свою голову перед кожним сотвореним на образ Божий і не лінуйся почесити старшого віком, і подбай про те, щоб заспокоїти його старість. Своїх ровесників стрічай миром, молодших від себе приймай з любов'ю, перед достойнішим від себе потрудися стояти».

По тих упізнаннях щодо особистого життя іде ряд упізнень щодо товариського і релігійного життя.

«Дитино, накорми голодного, як сам Господь тобі повелів, напій прагнущого, пригости подорожного, відвідай хорого, навідай замкненого у в'язниці, приглянься їх горю і зітхни. В твоїй скорбі нехай церков буде твоїм захистом, та й поза скорбою кожного дня і години ввійди і припади до Вишнього і притули лице до землі, і проси його спімнути тебе; не ухилиться від тебе душелюбець і чоловіколюбєць, а прийме тебе і утішить тебе. Жалуй за гріхи, зітхай в покусах, сумуй по своїм упадку, щоб очиститися, аби при розставанню душі знайтися без змази. Смерть споминай завсіди, щоб її пам'ять навчила тебе поперед усього, як жити у сьому короткому часі».

Ось якими словами характеризує автор змагання чоловіка в великій життєвій боротьбі:

«В життєвих хвилях чи в морській бурі будеш і біди зазнаєш, показую тобі, сину мій, правдиві пристановища — монастирі, доми святих. До них прибігай — і утішать тебе, за ними затужи і звеселися. Бо їх сини не знають турботи і вміють потішити турботного. Знайомим отвори дім свій, нищим, вдовам і сиротам, що не мають де голови прихилити. Чи маєш свій дім багатий чи убогий, все те з Божого промислу, і всім тим не скупися. Не мов про свій маєток: він мій, тільки скажи: доручений мені на короткий час, і як ключар роздавай те, що тобі поручене. Маєток сего світа подібний до ріки: вона відходить вниз і знов вертає вгору, тим-то, коли поселенці горішніх берегів ріки не наповнять своїх посудин і не напоють своєї скотини, мовлячи: лишимо долішнім поселенцям, а самі візьмемо мало, то на одно вийде, як коли б брати і надмірно, не дбаючи про долішніх, бо ріка минає все та сама. Так, отже, і про маєток не дбай для спадкоємців, синів, внуків, правнуків і дочок, бо їм випаде інший час, трапиться чи то напасть, чи то крадіж, чи війна, і тоді заощаджене не pomoже їм нічого. Отим-то в життю своїм промишляй про свою душу і тільки дбай про неї, бо одна в тебе душа, один час життя, одна смерть. Тому пожалій себе і посумуй і проси тут очищення гріхів і по смерті проходу від бісів і доступу там, де где тебе уготоване царство Боже від віка».

Характерні приписи товариського і громадського альтруїзму.

«Все можеш, коли хочеш. Бо ж се не тяжко, коли ти наситився стравою, накормити голодного, а напившись, напоїти прагнущого; коли ти ogrівся, зогрій і того, що трясеться від холоду. Коли живеш у гарнім і високім домі, пригости того, що блукає по улицах, у своїм домі. Коли ти задоволив себе при столі, звесели затурбованого; коли ввадовався чимось, порадує засумованого. Коли тебе почесили як багача, почеси й ти убогих. Коли ти весело ступаєш по сходах, виходячи від князя, зроби так, щоб із твого дому виходили не сумовиті, але також веселі. Бо і се немале чоловіколюбство, щоб своїм домашнім заощадити смутку, і зітхання, і плачу. Коли хто проштрафиться якоюсь провинною, то

замість кари нехай буде помилуваний. Бо так роблячи, і ти по розстанню душі з тілом
замість кари знайдеш помилування».

Не менш характерні уваги про приязнь і приятелів.

*«Май собі друга і дорадників, що не все те хвалять, що ти говориш, але силкуються
відповідати тобі правдивим осудом. Суддям слід розумно слухати розправи, бо годі
винайти правду, коли суддя швидко віддаляється або розганяє спорячі сторони.
Вирозумівай суперечку звільна і твори розсуд неквапно. Оскільки силою ти вищий усіх,
остільки добрими ділами старайся яснити вище всіх. Жадаючи прощення гріхів, прощай і
сам тих, що согрішають супроти тебе». «Супроти своїх слуг будь таким, як Богу молишся,
щоб був супроти тебе. Не оправдуй несправедного, хоч і друг твій, і не обижай
справедного, хоч він тобі й ворог».*

Автор залюбки вертає до контрасту між бідними і багатими, переслідуваними і
гонителями.

*«Зверни очі милостиво на того, що сидить голий на морозі, скорчившись; нагни свою
істоту покрити його одежою, що лежить у тебе, і Господь дасть тобі сторицею вічне життя.
Простри руку до заблуканого на улиці і відведи його до домівки; поділи з ним свій хліб і
свою чашу води або напою. Як тобі дав Господь подорожнього, введи до свого дому,
беззахисного під свій дах, дай змоклому суху одіж, змерзлому теплоту, обмий бруди його
тіла, він дуже бідний і гідний помилування. Відвідай запертих у темниці по Господньому
наказу, придивляйся біді, придивляйся терпінню і мов: «Горе моє, отсі за один гріх
терплять, а я, щогодини согрішаючи проти Владики мого, пробуваю в полегкості». Коли
побачиш кого з таких, що терплять оклеветані, поможи йому Христа ради, вияви правду
на користь оклеветаного, бо то велике спасіння рятувати покривджених. Сидячи при
багато обставленім столі, спом'яни того, що їсть сухий хліб і не може принести собі води
задля недуги. Насичаючися солодким питвом, спом'яни такого, що п'є теплу воду,
випарену сонцем і присипану порошком на вітровім місці. Лежачи на багатом'якій постелі і
потягаючися розкішне, пом'яни того, що лежить під одною веретою і не сміє одної ноги
простерти задля холоду. Коли лежиш у добре покритій хаті і чуєш ухами шум проливної
тучі, подумай про вбогих, що лежать тепер пронизувані дощовими краплями, як стрілами,
а інші в безсонні сидять і підпливають водою. Коли зимою сидиш у теплій хаті і без страху
роздягтися, зітхни, подумавши про убогих, що клячуть над малим огником, скорчившись,
більшу бідю очима терплячи від диму, огріваючи тільки руки, а плечі і все тіло виставляючи
на мороз».*

Закінчимо виписки із сеї статті уступом, яким характеризується поняття наших предків про князівську владу і обов'язки горожан супроти князя.

«Князя бійся всею силою своєю, бо страх перед ним не єсть погуба душі, але власне з того навчишся і Бога боятися. Маловаження властей, се маловаження самого Бога; хто не боїться законів видимого земного владика, як буде боятися невидимого? Боїться ученик учителевого слова, але більше самого учителя; так само той, хто боїться Бога, боїться й князя, що карає грішних. Бо князь — Божий слуга, милий для милих людей, а кара на злих. Перед князем бійся говорити брехню, бо Господь погубляє брехунів, але з покорою відповідай йому правду, як самому Господу».

Не входячи далі у зміст того збірника, якого переклад варто би опублікувати вповні, подаємо тут два зразки того, що тепер можна би назвати белетристикою, а спеціально легендами і новелами. На карт[ках] 129—131 маємо невеличке оповідання про невідомий суд Божий, оповідання широко відоме і в західноєвропейських літературах середніх віків, що дійшло до нас пізніше, в XV і XVI вв. в комплексах західних збірок «Gesta Romanorum» і «Speculum exemplorum». Ось текст сего найстаршого у нашій літературі варіанту оповідань, оброблених на широкий розмір М. Драгомановим у статті «Слав'янські варіанти одної євангельської легенди» (1890 р.) (Розвідки Михайла Драгоманова. Т. 3. С. 295-308):

«Був чорноризець пустинник, що яснів знаками і чудесами і мав при собі одного ученика в пустині. Одного дня випало тому ученику іти в одно місто, де був суддя злий і безбожний. Ученик застав його власне помершого, і багато народу пішло за ним зо свічками і кадилом і з великою почесною проводили його до гробу. Вертаючи до пустині, ученик застав свого учителя, богоносного і чесного чоловіка, пожертого гієною. І почав жалкувати вельми дуже і промовляти до Бога: «Як же се злий і безбожний достойник умер зо славою, а святий і духовний чоловік потерпів таку гірку смерть, пожертий звірем». Коли так міркував сам у собі, явився біля нього ангел Божий і мовив до нього: «Той достойник' був наскрізь злий чоловік, але зробив одне добре діло; отже, тою честю і славою, яка дана йому була при похороні, прийняв свою заплату за своє одиноке добро, а там він засуджений до кінця. Твій же учитель, хоч усім догодив Богу і був оздоблений усякою добротою, мав яко чоловік одну малу хибу; тим-то тою гіркою смертю він спокутував те своє лихе діло і зійшов із сего життя, очищений до решти. Із сего зрозуміймо, брати, що ніщо не буває без строю і промислу Божого на землі, але по всій землі і небесах суди Божі і промисли Його у всіх ділах Його. Тільки дехто, не розуміючи, говорить фальшиво, що світ кермується оборотами звізд».

Кінчимо сей розділ про Зборник Святослава із 1076 р. перекладом оповідання про милостивого Созомена, що стоїть на самім кінці збірника, к[а]рт[ки] 269—276:

«Був один чоловік у Єрусалимі іменем Созомен. Ідучи по городу, одного разу він побачив нищого голого і сумного, і роздягшися, дав йому свій плащ і пішов у свій дім, бо день клонився вже на підвечір. Ліг і заснув трохи, і побачив у сні, що опинився в пречудовій палаті, повній безмірно ясного світла і багато убраній різними цвітами і всякими деревами. І бачив інші оселі, оброслі згори донизу прекрасними і пахучими плодами, так що гілля дерев гнулося аж до землі, одне краще від другого. Різноперові птахи сиділи по вершках тих дерев, співаючи солодкі пісні і приклоняючися один до одного і не вмовкаючи ані на хвилю, так що голос їх було чути від землі до неба, а дерева хиталися, стоячи у великій ясності, джерела вибухали, граючи різнобарвною веселкою. Коли Созомен придивлявся сему, прийшов до нього один юнак, дуже гарний, і мовив до нього: «Ходи слідом за мною».

Він пішов слідом його і прийшли до портика, покритого золотом, і палати дуже славної і гарної. І коли Созомен придивлявся їй, вийшли з палати мужі крилаті, що світилися, як сонце, і винесли чотири скриньки, а кожду з них несло їх чотири. Коли ті пречудні ангели минули двері, Созомен зрозумів, що йдуть до нього. І коли прийшли до того портика і стали проти Созомена і, поздіймавши скриньки із своїх рамен і поставивши їх, ждали на прихід якогось великого пана. І побачив Созомен мужа дуже гарного і вродливого, що, вийшовши із палати, приступив до ангелів, які принесли скриньки, і мовив до них: «Відімкніте скриньки і покажіть їх сему чоловікові, що йому зберігається за одну свиту, за те, що помилував того й того голого».

І тут відімкнули одні з тих золотих скриньок і почали викладати сорочки і сукні царські і плащі гарні різного крою, і простирали перед ним, мовлячи: «Позволь, пане Созомене, чи вгідні тобі на твою вподобу?» А він відповів: «Не гідний я навіть глядіти на тіль тих риз». Вони ж показували йому далі блискучі різнобарвні і золоті ризи і дійшло їх число до тисячі. Коли показали йому їх, сказали, що одержить сторицею і наслідую вічне життя за одну свиту. Мовив йому ангел: «Ось скільки добра зготовив я тобі за одну свиту, якою ти одяг мене, бачучи мене голого і змилосердившися. Іди ж і твори так далі, і віддається тобі сторицею». Чуючи се, Созомен, обнятий страхом, і радісно мовив до нього: «Чи справді так буде тим, що творять милостиню убогим?» І мовляв йому ангел: «Так, бо кожний, хто одягне убогого, одягне Христа, а хто роздягне убогого, роздягне Христа, хто накормить убогого, той Христа накормить і прийме. Се ж заповідаю тобі: «Не кайся ніколи, давши милостиню, і не випоминай бідному, що ти дав йому щось, бо замість плати одержиш подвійну шкоду. Кожний, хто подав милостиню і кається і випоминає, погубить свою

плату».

Почувши се, Созомен ободрився і подивувався, чудуючися тим привидом. І, подумавши, мовив: «Коли так, то дам і другу свиту убогому». І другої ночі видів той сам сон. І відтоді був дуже милостивий на всіх убогих, так що у всі кінці землі прославилося його милостиве життя і щедроти на кожному чоловіці, і був милий Богу і людям.

Отеє оповідання про Созомена, виняте з якогось Патерика, при кінці, здається, скорочене. Мотив чотирьох скриньок із зложеними в них дорогоцінними речами являється глибше мотивований в одній притчі Варлаама і Йосафа, а в драматичній формі розвинений у Шекспіровій драмі «Венецький купець».

Подається за публікацією в журналі «Стара Україна» (1924, № 12, с.179 – 183) Публікація в журналі закінчується приміткою:

«Тут стаття уривається. Цифра «1» на початку статті і слова в рукописі «Далі буде» вказують, що була закроєна ширше, одначе, на жаль, не закінчена».